

Глава VIII

Повратак Бригаде у Херцеговиниу и дејства послје изласка из састава 29. Херцеговачке ударне дивизије

*Учешће у ликвидацији остатака четничких
и усташких банди*

Урано јутро 13. априла 1945. сви батаљони 12. бригаде нашли су се у покрету у повратку за Херцеговину.³²⁰ Пошто су сви полазили из Блажуја или из његове ближе околине (2. батаљон из Ковачевца), марш-рута је била Блажуј-Хацићи-Пазарић-Тарчин. Изузев 4. батаљона, који се није зауставио у Тарчину него је наставио до Раштелице и ту заноћио, остала три батаљона коначила су у Тарчину. Сљедећег дана, у јутарњим сатима сви батаљони наставили су покрет истим правцем - преко Раштелице, Ивана, Брадине и Подорошца и увече стигли у Коњиц. Бојна комора, интендатура и бригадна болница углавном су се кретале као и батаљони, с тим што је референт санитета 12. бригаде прихватио у Пазарићу, гдје се налазио санитет 29. дивизије, из дивизијске болнице своје рањенике који су се налазили у дивизијској болници. Према томе, сви дијелови Бригаде били су пред ноћ или у току ноћи 14. априла у Коњицу. Једино је један вод 2. батаљона остао у Хацићима ради обезбјеђења механичарске радионице и камиона који су у њој поправљани, као и ради прихватања поправљених возила која су додијелена бригади. Штаб Бригаде је прву ноћ такође провео у Тарчину, а сљедећу и Коњицу, заједно са свим дијеловима Бригаде. У заповијести Штаба Бригаде од 12. априла за покрет у Херцеговину, због тајности задатака изричито је наглашено да се саставу Бригаде саопштава циљ покрета само за један дан. У Коњицу је Штаб Бригаде 14. априла издао нову заповијест, према којој су 3. и 4. батаљон већ у току ноћи 14/15. априла морали бити заједно и хитно пребачени жељезницом из Коњица у Раму.³²¹ Из Раме су оба батаљона 15. априла ујутро наставила покрет - 4. батаљон до Горице, гдје је заноћио, а 3. батаљон преко Оглавка директно у Прозор, гдје је стигао истог дана увече. Два преостала батаљона Бригаде кренула су из Коњица 15. априла у 7 сати и то - 1. батаљон преко Доње Бијеле на Борке да би ту заноћио, 2. батаљон у Острожац, гдје се смјестио, са задатком претреса околног терена на којем се крило неколико група четника, усташа и милиције. Испративши своје батаљоне, Штаб Бригаде се 15. априла пребацио у Мостар и ту смјестио. У Мостару су му се сљедећег дана придружиле све приштапске јединице, заједно са омладинском четом.

³²⁰) Архив VII, рег. бр. 26-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 14. априла 1945. штабовима потчињених јединица.

Са Борака је 1 батаљон 16. априла наставио покрет правцем Борци-Језеро-Кула-Бахтијевица-Ханско поље и смјестио се у Доње Зијемље и Падежину, са задатком да се ту задржи два дана (17. и 18. априла) и 19. априла поново настави покрет. Тог дана 1. батаљон кренуо је у три колоне и три правца, претресајући терен, с тим да су се све три колоне имале састати у Лакту. Прва колона кретала се правцем Падежина-Барска План-Осредак (к. 1064)-к. 894-Лакат; друга колона правцем Падежина-Днопоље-Трновача-Рапуша-Лакат и трећа колона правцем Падежина-Днопоље-Смрчаљ-к. 1059-Лакат. Сви дијелови 1. батаљона стигли су истог дана прије мрака у село Лакат и ту заноћили. Батаљон је 20. априла ујутро извршио нови покрет правцем Лакат-Хрушта, гдје је једна чета остала са задатком контроле простора Крушевљани-Боровчићи-Сељани. Три преостале чете Батаљона наставиле су марш правцем Сопиља-Бојишта-Невесине. Смјестивши се у Невесињу, Штаб 1. батаљона истог дана поставио је једну своју чету у Крекове, са задатком контроле простора Крекови-Плужине-Братач. И 1. батаљон је, као и сви батаљони Бригаде, имао задатак да врши претрес терена на којем се налазио ради хватања четника-шкрипара.³²²⁾

И 4. батаљон је 16. априла наставио покрет из Горице правцем Папци-Шаровина-Вишњани-Пољана-Поникве и стигао у Орашац, гдје је заноћио. На непријатеља није наишао, иако је једна група усташа у том селу боравила два дана раније. Три чете Батаљона, са замјеником политичког комесара кренуле су 17. априла у 3 сата ујутро преко Вран планине, са задатком да је претресу. До контакта са непријатељем није дошло. Једино су три шкрипара виђена да бјеже из кућа које су се налазиле на језеру испод Вран планине. Обавивши претрес тог терена, све три чете Батаљона стигле су у село Свињачу, гдје је већ пристигла батаљонска комора са једном четом обезбјеђења, крећући се из Орашца, између Вран планине и планине Љубуша. Из Свињаче је 4. батаљон 18. априла ујутро наставио покрет преко Коњског у Ракитно, гдје је пристигао око подне. Извршивши извиђање дијела планине Чврнице, 4. батаљон је ноћ провео у Ракитном, да би 19. априла у раним јутарњим сатима продужио правцем село Вукоје-Просиње (Бритвица) - Добрковићи и у послјеподневним сатима стигао у Широки Бријег,³²³⁾ посљедње одредиште које је по задатку требало да достигне. Трећи батаљон је 15. априла стигао у Прозор и ту остао двије ноћи и један дан, сређујући обавјештајне податке о усташким групама које су се криле на том терену, а потом је 17. априла, повезавши се са 4. батаљоном своје бригаде, кренуо у чишћење терена, да би 20. априла стигао у Посушје, посљедње одредиште које је имао да достигне. Ради лакшег и бржег кретања и ефикаснијег дејства, сви батаљони водили су само најпокретнији дио коморе, док је главнина коморе са возарским колима још из Коњица послата у Мостар, одакле је дио коморе за 1. батаљон упућен у Невесине, а дио за 3. и 4. батаљон у Посушје, односно Широки Бријег.

Једино је 2. батаљон првих дана имао мање покрета. Он је 15. априла из Коњица стигао у Острожац и већ првог дана достигао своје главно одредиште. Батаљон је из Острошца организовао обавјештајну актив-

³²²⁾ Архив VII, рег. бр. 1-12, к. 1151/11; Извод из операцијског дневника 1. батаљона 12. херцеговачке бригаде за мјесец април 1945.

³²³⁾ Архив VII, рег. бр. 1-14, к. 1151/11; Извод из операцијског дневника 4. батаљона 12. херцеговачке бригаде за мјесец април 1945.

ност и непрекидно држао у покрету своје чете према Подхуму, Солаковој Кули, Барама и Црном Врху, затим Буковици, Горанском пољу, Гривићима и Челини, прикупљајући податке о евентуалним групицама шкрипара и покушавајући да са њима дође у борбени контакт. Штаб Батаљона се за то вријеме налазио у Острошцу. Батаљон је, 20. априла, на простору од Коњица до Борака и Борачког језера најприје упутио двије чете, али се једна већ 21. априла вратила у Острожац, док је друга остала на Борцима. Вршен је и претрес терена око Раме и уз ријеку Раму према Прозору (Грачаница, Горица, Скробучани и друга мјеста), али опет без икаквог борбеног контакта са непријатељем. Изузетак се догодио само 2. чети Батаљона, која је 21. априла код Скробучана примијетила петнаестак непријатељевих војника како гоне стоку према Вран планини, у којој су имали своју базу. Пошто је непријатељ журио да измакне погјери, на њега је са раздаљине од око два километра отворена ватра. Група је побјегла оставивши сву стоку. Претрес и прочешљавање терена настављени су до 25. априла, када је цијели 2. батаљон прикупљен у Острошцу и истог дана кренуо у Брадину гдје је заноћио, а затим следећег дана наставио покрет према Крешеву пошто се тамо појавила група шкрипара. Ни наредна два дана додир са непријатељем није успостављен.³²⁴

Штаб 12. бригаде, који се и даље налазио у Мостару, обавјештен је 21. априла телеграмом из Горажда да је једна група од око 700 четника кренула преко Пала у правцу Јабукe и Миљевине. Пошто је тај покрет могао да угрози Калиновик у којем су били смјештени војни магацини, Штаб Бригаде је одмах наредио 3. батаљону да хитно крене из Посушја, гдје га је истог дана смијенила једна чета 4. батаљона из Широког Бријега.³²⁵ Из Посушја је 3. батаљон камионима пребачен на сектор Калиновика, а дјеломично и у Изгоре и Сутјеску. На том простору батаљон се задржао до 24. априла, али није дошао у додир са непријатељем. Будући да је 2. батаљон из Острошца био пребачен у Крешево, 3. батаљон се није више враћао у Посушје, већ је 24. априла са простора Калиновика пребачен у Острожац, преузимајући задатак који је у Острошцу и шире имао 2. батаљон Бригаде.

На Широком Бријегу се, као што је већ речено, од 19. априла налазио 4. батаљон Бригаде, који је тих дана маневрисао на том терену, мијењајући боравиште и вршећи претрес терена према Доњој и Горњој Бритвици, Богодолској Ладини и Богодолу, као и правцем Турчиновићи-Узарићи-Јаре, Кнежпоље, Добрић и Грабова Драга јер су се туда, према добијеним информацијама, кретале усташе.

У то вријеме је у Херцеговини између осталих непријатељевих снага било и око 3.000 шкрипара.³²⁶ Присуство јединица 12. бригаде, заједно са дијеловима 3. бригаде народне одбране, морало је да дјелује упозоравајуће, ако не и застрашујуће на те снаге и њихове помагаче и да им онемогући помисао на отпор.

³²⁴) Архив VII, рег. бр. 1-13, к. 1151/11; Извод из операцијског дневника 2. батаљона 12. херцеговачке бригаде за мјесец април 1945.

³²⁵) Архив VII, рег. бр. 27-9, к. 1151/11; Наређење Штаба 12. херцеговачке бригаде од 21. априла 1945. штабовима 3. и 4. батаљона Бригаде.

³²⁶) Архив VII, рег. бр. 8-10, к. 1151/11; Релација о раду и операцијама 12. херцеговачке бригаде у времену од 1. до 30 априла 1945.

Крај рата био је на домаку. Били су то дани уочи великог празника - Првог маја, који се први пут у Херцеговини славио у слободи. Зато се организацији прославе приступило благовремено. Све је учињено да прослава буде што свечанија и у најтјешњој координацији између војске и народне власти на терену. У јединицама Бригаде већ 27. априла почели су састанци, на којима је борцима објашњаван историјат Првог маја, међународног празника рада и симбола интернационалне солидарности радничке класе. На сам дан Првог маја у 12. бригади, као и у другим војним јединицама и на терену, организоване су приредбе, параде и предавања, проведено је првомајско такмичење и учињено све да тај велики празник добије што свечанији карактер. У свему томе најактивнију улогу имали су чланови Партије и СКОЈ-а, за које је то била прилика за јачи политички и идејни утицај на све борце, нарочито оне који су у априлу ступили у јединице Бригаде, каквих је било преко 400. Податак да је 29. априла 1945. године у 12. бригади на лицу мјеста било 275 чланова СКОЈ-а и 541 омладинац ван организације СКОЈ-а,³²⁷ најбоље показује какав и колики је рад требало уложити да би се што већи број политички уздигао и потврдио да може бити примљен у СКОЈ. У слободном времену, када није било обавеза војног карактера, организовани су састанци на којима су објашњавана сазнања о развоју друштва, развоју омладинског покрета и улози омладине у народноослободилачкој борби и СКОЈ-у, као организацији младих комуниста и расаднику будућих чланова Партије. Паралелно с тим темама, које су биле теоретског карактера, како се тада говорило, разматране су и објашњаване и теме политичког значаја које су биле важне за разумијевање дневних догађаја и политике. Поред осталих, то су биле теме о формирању нове југословенске владе, положају и улози Босне и Херцеговине у оквиру нове Југославије, годишњици 27. марта, развоју народноослободилачке борбе, као и текстови из листа »Борба«, омладинске штампе итд.

Учешће у разбијању четничке групације Драже Михаиловића

Док је, на једној страни, 12. бригада успјешно извршавала задатке који се постављају пред једну јединицу на простору тек ослобођене Херцеговине, а на другој страни, остале бригаде 29. дивизије водиле тешке борбе у завршним операцијама Југословенске армије, поново је озбиљно запрјетила опасност од четника. Тог пута радило се о бројно веома јакој групацији четника Драже Михаиловића са којом се и он лично кретао и која је жељела да се по сваку цијену пробије из Босанске крајине у Србију. Та групација достигала је јачину од око 15.000 четника, са којима се Дража Михаиловић, у етапама и организованом поретку, почео 17. априла повлачити. Била је то највећа непријатељева групација која је још дејствовала на већ ослобођеној територији Босне и Херцеговине и коју је, у складу са наређењем врховног команданта Југословенске армије, Маршала Тита, од 30. априла 1945, за коначно уништење свих

³²⁷) Архив института за историју, Сарајево, кут. бр. 5388/1; Извјештај Бригадног комитета СКОЈ-а 12. херцеговачке бригаде од 29. априла 1945. Обласном комитету СКОЈ-а за Херцеговину.

преосталих квислиншких група у земљи, такође требало уништити. Дража Михаиловић и његови команданти настојали су да искористе насталу ситуацију и борбе које су још трајале на тек ослобођеној територији Босне и Херцеговине и да се што је могуће брже извуку с тог подручја како би што боље сачували организовани поредак и кретање својих јединица усмјерили на пребацивање у Србију. Они су првих дана повлачења у томе мање - више успијевали, поготову што до краја априла штабови јединица Југословенске армије нису сагледавали реалну снагу и опасност те групације, пошто нису ни располагали тачним подацима о снази и намјерама непријатеља. Зато су у почетку, због непознавања јачине четничке групације, а можда и због њеног потцјењивања, против четника ангажоване мање и слабије снаге које нису могле спријечити пробијање и пролаз једне тако јаке формације. Зато је она могла, без обзира на спорадичне борбе до којих је приликом њеног повлачења морало долазити, скоро у цијелом свом саставу до 5. маја избила на планину Битовњу. Одатле, надали су се, биће јој отворени путеви преко сјеверне Херцеговине и југоисточне Босне у Србију. Нису ни слутили да ће тек ту почети њихова агонија и потпуни слом.

У завршном извештају Штабу 3. корпуса ЈА од 17. маја 1945. Генералштабу ЈА о борбама са том групацијом Драже Михаиловића, каже се да је »прве податке о постојању групације Драже Михаиловића штаб III корпуса примио 26. априла«, али да су »подаци о јачини ове групације са којим смо располагали били нетачни тако да смо ради тога убацивали много слабије снаге које су четници у свом наступању успјели увијек да одбаце«. Разумије се, ни Штаб Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране није тих дана могао знати ништа више. Зато је Штаб 12. бригаде, на основу телеграма који је примио од Штаба Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране, у својој заповијести од 1. маја својим батаљонима обавјештавао да се »непријатељске четничке банде у јачини око 1.500 повлаче под притиском наших снага од Влашића према југозападу«. Пошто није знао ништа поузданије о даљим намјерама непријатеља, Штаб Бригаде реаговао је тако што је настојао да са својим расположивим снагама обухвати што шири простор и затвори што већи број праваца којима је непријатељ могао да се креће. Увјерен да се ради о само око 1.500 четника, који су уз то морали бити потпуно деморалисани, Штаб Бригаде је у истој заповијести скренуо пажњу штабовима батаљона да свој распоред изврше тако да се онемогући »незапажено повлачење четничких групација«. Само неколико дана касније постало је јасно да се не ради ни о 1.500 четника нити о четничким групацијама.

На основу поменуте заповијести, 1. батаљон Бригаде прикупио се у Невесињу и, остављајући у Невесињу само своју пратећу чету да обавља задатке које је до тада вршио цијели батаљон, хитно кренуо правцем Невесиње-Лука-Кула-Борци, да би се као бригадна резерва смјестио у Коњицу, са задатком поновног приступања претресу терена на простору Коњица и блокирања сваке евентуалне акције шкрипара.³²⁹ Трећи батаљон кренуо је преко Коњица у Подорошац, одвојивши једну чету на

³²⁸) Зборник НОР-а; том IV; књ. 34. док. 152; Извјештај Штаба 3. корпуса ЈА од 17. маја 1945. Генералштабу ЈА о борбама против четника Драже Михаиловића у Босни и Херцеговини.

³²⁹) Архив VII, рег. бр. 28-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 1. маја 1945. штабовима потчињених јединица.

простор села Реповци, а другу на простор Чемерна (к. 1319). Чета 3. батаљона, која се већ налазила у Прозору, рокирана је правцем Луг-Грачаница-Дошчица-Хоматлије у Солакову Кулу. На тај начин је 3. батаљон са три чете запосјео линију Реповци-Чемерно (к. 1319) - Солакова Кула. На његовој лијевој страни налазио се 4. батаљон, чија је главнина из Широког Бријега преко Мостара и Раме камионима пребачена у Грачаницу, док је његова чета из Добрковића преко Ракитна и Горње Дрежнице пјешице стигла на жељезничку станицу Дрежница и одатле, нешто возом а нешто пјешице и камионима, на простор Вратна гора-Шћипе-Уздол, гдје се 2. маја послје подне окупио цијели 4. батаљон. Батаљон је затим запосјео линију Панце-Стојановићи. На његовој десној страни налазио се један батаљон 3. бригаде народне одбране (херцеговачке). Други батаљон 12. бригаде и даље се налазио на простору Травника. Ради лакшег и бржег руковођења цијелом акцијом и будући да су у њој учествовале двије бригаде - 12. бригада и 3. бригада народне одбране, као и један батаљон 1. бригаде Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране - 4. маја формиран је Оперативни штаб бригада на сектору Иван-седла. У том штабу били су Јован Андрић, командант 3. бригаде народне одбране, Петар Мишељић, политички комесар 12. бригаде и Радивоје Бронзић, начелник Штаба 12. бригаде. Иначе, 12. херцеговачка бригада била је под непосредном командом Штаба Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране. Распоред свих јединица које су биле у саставу Оперативног штаба бригада на сектору Иван-седла сводио се, у суштини, на постављање засједа на правцима којима су се могли кретати четници, али су те засједе биле бројчано далеко слабије од четничких снага које су се концентрисале на широкој просторији Битовње.

Штаб 3. корпуса Југословенске армије (27, 38. и 53. дивизија), чији је главни задатак био да очисти и осигура западну, средњу и источну Босну од остатака усташа и четника, реаговао је већ 2. маја, заједно са Босанскохерцеговачком дивизијом народне одбране, предузимањем мјера за уништење четничке групације Драже Михаиловића. Као непосредни руководилац операције, Штаб3. корпуса ЈА процјењивао је, мада још није имао праву слику о снази четника, да се четницима може нанијети одлучујући ударац на самој Битовњи; а затим наставити са гоњењем и уништавањем разбијених четничких дијелова. Расположиве снаге за ту акцију биле су, очигледно, више него недовољне, а нису биле ни благовремено концентрисане - са сјевера и запада четнике су гониле 18. и 19. бригада 53. дивизије и главнина 1. бригаде Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране; двије бригаде 38. дивизије још су се налазиле у рејону Сарајева, док су на сектору Иван-седла стајале 12. херцеговачка бригада и 3. бригада Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране са једним батаљоном 1. бригаде исте дивизије. Према томе, 3. маја, на простору од Уздола и Солакове Куле преко Реповаца и Раштелице до Тарчина, налазило се свега шест батаљона Југословенске армије, будући да су 2. батаљон 12. бригаде и три батаљона 3. бригаде народне одбране још били у покрету према одредиштима на поменутој линији. Боравећи и дејствујући на простору између Крешева и Травника, 2. батаљон 12. бригаде био је први од јединица Бригаде који је ступио у борбу са дијеловима четничке групације Драже Михаиловића, нанијевши у току 2, 3. и 4. маја четницима знатне губитке. Четници су у тим борбама имали 51 мртвог, док су у 2. батаљону погинула 2 борца, 5 рањено, а 4 нестала. Четници

су 3. маја већ били запосјели гребене планина Зец, Погорелица и Битовња. На то је Оперативни штаб бригаде на сектору Иван-седла реаговао усмјеравањем по једног батаљона 12. бригаде према свакој од наведене три планине, чиме је линија фронта тих батаљона развучена на преко 25 км. Линију десно од 12. бригаде, која је ишла од Вихора (к. 1287) на Иван планини па преко Раскршћа (к. 915) до Граба под Тмор-планином, држала су само два батаљона из састава 3. бригаде народне одбране. Оперативни штаб издао је 5. маја заповијест да све његове јединице (два батаљона 3. бригаде народне одбране, три батаљона 12. бригаде јер се њен 2. батаљон налазио у активној резерви у Брадини и један батаљон 1. бригаде народне одбране) крену 6. маја у 6 сати ујутру у напад на четничку групацију.³³⁰ Тежиште напада два батаљона 3. бригаде народне одбране усмјерено је према планини Битовњи. На њиховој десној страни налазиле су се јединице 3. корпуса ЈА, а на лијевој батаљони 12. бригаде, од којих су два имала задатак да дејствују иреко Чадора (к. 1700) на Битовњи и преко Букове равни према Видовићима и Дусини, док је један батаљон 12. бригаде дејствовао од Јасеника преко планине Погорелица, такође према Дусини. Батаљон 1. бригаде народне одбране требало је да остане у Раштелици и да своје дијелове истури на Тмор (к. 1315) и Шљеме ради осматрања и напада на оне четничке групе које се евентуално успију пробити. Била је предвиђена и активна подршка авијације Југословенске армије, која је требала да митраљира и бомбардује непријатеља. Очигледно, намјера Оперативног штаба бригада у сектору Иван-седла била је да маневром доведе до окружења четничке групације, али је исто тако било очигледно да се није могло говорити ни о каквом јачем окружењу с обзиром на заиста мале снаге којима је располагао Оперативни штаб у поређењу са око 15.000 четника који су знали да се по сваку цијену морају пробити, пошто другог излаза нису имали. У концентричном нападу јединица Оперативног штаба, 3. и 4. батаљон 12. бригаде дејствовали су према десној колони четника, која се кретала као побочница средишњој колони у којој се налазио Дража Михаиловић са штабом четничке Врховне команде. Четврти батаљон 12. бригаде је, последице прикупљања у рејону Вратна гора-Шћипе-Уздол, 5. маја, брзим маршем кренуо је према западним обронцима Битовње, успоставивши 6. маја у 13 сати на простору Црног врха (к. 1606) везу са дијеловима 19. бригаде 53. дивизије, која је ту стигла из Горњег Вакуфа. Затим је 4. батаљон избио на линију Чазан-Баре-Јасеник. »Приближили смо се четницима на 1-2 км, па смо добро видјели њихову густу колону како гмиже падинама планине«, пише Миро Батинић, тада замјеник командира чете у 4. батаљону.³³¹ То је, у ствари, била четничка заштитница коју је од јединица Батаљона дијелила и истовремено штитила ријека Неретвица са својим стрмим падинама. Код Чазна је 4. батаљон, заједно са дијеловима 9. бригаде 53. дивизије, прешао ријеку Неретвицу и похитао према југозападним обронцима Битовње. У ноћи 6/7. маја 4. батаљон нашао се на линији Буковље-Гобеловина, гдје је сачекао свитање и одмах наставио марш за четницима. Истог дана сустигао је њихову заштит-

330) Дрхив VII, рег. бр. 39-9, к. 1151/11; Заповијест Оперативног штаба бригада на сектору Иван-седла од 5. маја 1945. штабовима потчињених јединица за напад на четничку групацију Драже Михаиловића.

331) Миро Батинић, *Партизански одред «Миро Попара» - 4 батаљон 12. херцеговачке бригаде*, монографија у рукопису.

ницу, која је са положаја источно од села Стојковићи и Тухобићи пружи-
ла жесток отпор и успјела да задржи 4. батаљон док се главнина четнич-
ке колоне није »одлијепила«, настављајући пробијање према жељезнич-
кој прузи Коњиц-Брадина-Тарчин.

Захваљујући својој бројности и снази и не обазирјући се на губитке,
четници су у вечерњим сатима 6. маја, послје пристизања и прикупљања
свих својих јединица на ширем простору Битовње, били спремни за оп-
шти пробој и прелаз преко жељезничке и друмске комуникације између
Коњица и Тарчина. Као и до тада, четничка групација кретала се у три
колоне, с тим што су лијева и десна истовремено биле и побочнице
средњој колони, са Дражом Михаиловићем и штабом четничке Врховне
команде. Крећући се са Битовње, лијева колона ишла је право на Иван-
седло да би ту и код Брадине прешла жељезничку пругу, осигуравајући
са сјевера прелаз средњој колони, док је десна колона преко села Тухо-
бићи и Реповци такође избила на жељезничку пругу и прешла је код
села Драгочаја, обезбјеђујући на том мјесту и прелаз средње колоне која
се кретала непосредно иза десне колоне. Собзиром на бројност четничке
групације, али и борбе које је приликом пробијања, пребацивања и при-
хватања морала да води, требало је два дана да се цијела групација чет-
ника пребаци преко комуникације, па су се тако четници тек 8. маја
дочепали простора Бјелашница-Умољани-Ракитница.

Пробијајући се према комуникацији Коњиц-Тарчин, као и приликом
њеног прелаза, четници су трпјели велике губитке. Остављали су за
собом све што им је могло да олакша и убрза кретање, па чак и рањенике
и изнемогле. Тај хаос у четничким колонама повећавали су напади пет
авиона Мостарске ескадриле ваздухопловства Југословенске армије, ко-
ји су у операцијама против четника, најприје на простору Фојница-Кре-
шево-Тарчин, а затим на простору планина Бјелашница, Трескавица и
Зеленгора, извели више десетина ратних задатака бомбардовања, ми-
траљирања, извиђања и транспорта материјала.³³² Учешће авиона рат-
ног ваздухопловства ЈА појачано је доласком групе од 15 ратних авиона
421. пука 42. ваздухопловне дивизије, који су са аеродрома у Рајловцу
код Сарајева од 8. маја укључени у операцију ликвидирања четника Дра-
же Михаиловића.³³³ Дејство авијације било је поразно по морал четника,
повећавало је њихове губитке и, што је било нарочито значајно, омогу-
ћавало Штабу 3. корпуса ЈА да благовремено буде обавјештен о стању
и развоју ситуације на фронту. На тај начин Штаб 3. корпуса ЈА, а преко
њего и све јединице које су учествовале у тој операцији, био је у току
докле су стигле и гдје се у датом тренутку налазе четничке јединице.³³⁴
Под командом Штаба 3. корпуса ЈА, који се иначе налазио у Сарајеву,
започеле су 8. и 9. маја 1945. операције за спречавање четника да преко
Дрине пређу у Србију. У операцији су учествовали комплетна 38. диви-
зија (17, 18. и 21. бригада) са једном бригадом 37. дивизије, 19.

³³² Зборник НОР-а, том X, књ. 2, док. 217; Извјештај команде аеродрома Мостар од 2.
јула 1945. Штабу Ваздухопловства ЈА о дејствима Мостарске ескадриле маја 1945.

³³³ Зборник НОР-а, том X, књ. 2, док. 210; Извјештај Штаба Групе ваздухопловних диви-
зија-ЈА Штабу Ваздухопловства ЈА за мај 1945.

³³⁴ Зборник НОР-а, том X, књ. 2, док. 216; Извјештај Штаба 421. ваздухопловног пука
ЈА од 6. јуна 1945. Штабу Групе ваздухопловних дивизија ЈА о подршци јединицама 3.
корпуса ЈА приликом уништења посљедњих четничких и усташких војних формација
у Југославији.

бригада 53. дивизије, 12. херцеговачка бригада и 3. бригада народне одбране. Ранији Оперативни Штаб бригада на сектору Иван-седла преформиран је 8. маја у Оперативни штаб групе бригада, под чију су команду стављене три бригаде - 12. херцеговачка бригада 29. дивизије, 19. крајишка бригада 53. дивизије и 3. бригада народне одбране. За команданта Оперативног штаба постављен је Данило Комненовић, командант Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране, а за политичког комесара Радош Раичевић, политички комесар 53. дивизије. Наређењем Генералштаба ЈА све јединице које су имале учествовати у операцији требало је да до 9. маја буду на својим полазним положајима. Тај дан био је предвиђен за почетак општег напада на четничку групацију, која се већ налазила на просторији Чуховић-Умољани-Станине-Зелене њиве-Гола брда. Полазни положаји јединица које су учествовале у тој операцији били су: 17. и 18. бригада 38. дивизије налазиле су се на линији Ракитница-Иловица-Ледићи-Дејчићи-Шабанци са задатком да, заједно са бригадом 37. дивизије која се налазила на гребену Трескавице и око Калиновика, нападну чело четничке групације; 3. бригада народне одбране и 19. бригада 53. дивизије биле су на линији Раштелица-Брадина-Коњиц, док је 12. бригада окупљена у селу Живашница. Задатак Групе бригада прецизирао је њен Оперативни штаб у заповијести од 8. маја 1945. она гласи: »Задатак наше оперативне групе бригада састоји се да уништи непријатеља у гоњењу и претицањем са пресецањем на десном боку«, те да је »овај задатак који се поставља необичне важности те ће сви руководиоци настојати да се жилавошћу, истрајношћу побиједи непријатељ који је у много тежој ситуацији . . . . О овом задатку штабови бригада ће одржати савјетовања са својим штабовима и предузети мјере у свим правцима да се постављени задатак изврши . . . . За 12. бригаду у заповијести стоји да се »њен задатак састоји углавном да надаље претиче непријатеља са десног бока и самостално или једновремено са осталим снагама уништава његову живу силу«. Најкраће речено, задатак Групе бригада било је фронтално гоњење и претицање четничке групације и сталан притисак на њено десно крило како би се четничке колоне скренуле према 17. и 18. бригади 38. дивизије, које су крећући се са својих полазних положаја, стајале на линији Тушила-Луковац.

Послије извршене концентрације у Живашници,³³⁶⁾ 4. батаљон 12. бригаде кренуо је на челу колоне као претходница, тачно у поноћ 8/9. маја, правцем Живашница-Цепи-Врдоље-Блаца. Иза 4. батаљона, на растојању од стотињак метара, кретали су се, један за другим, остали батаљони Бригаде - 1, 3. и на крају 2, који је давао заштитницу и уз то имао задатак да прикупља евентуалне рањене и болесне борце. Сви батаљони кретали су се у пуној борбеној формацији, са свим потребним обезбјеђењима десног и лијевог бока. Лијево од 12. бригаде кретала се 3. бригада народне одбране правцем Подорошац-Брђани-Вуково поље-Ловница (к. 1856), док је на лиjevом крилу те бригаде била 19. бригада 53. дивизије, крећући се правцем Брадина-Мегаре-Опачак-Гола брда. Штаб Оперативне групе бригада био је са 19. бригадом 53. дивизије. У

³⁵⁾ Зборник НОР-а том IV, кн>. 34, док. 156; Заповијест Оперативног штаба групе бригада ЈА од 8. маја 1945. за напад и гоњење главне четничке групације на простору Чуховићи-Умољани-Ракитница.

³⁶⁾ Архив VII, рег. бр. 29—9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 8. маја 1945. штабовима потчињених јединица за гоњење главне четничке групације.

свитање 9. маја Оперативна група бригада успоставила је ватрени контакт са непријатељем, а затим је јаким фронталним нападима, уз подршку авијације, успјела да набаци четничке колоне на јединици 38. дивизије, које су успјеле да онемогуће покушаје четника да се гребеном Трескавице пробију према Трнову, набацивши их на Ракитницу и Тушила, гдје су већ пристигли дијелови 19. бригаде 53. дивизије и 3. бригаде народне одбране. Тиме су четници скренули у кањон Неретве и њених притока Љуте и Језерице. Дванаеста бригада је, достигавши до Блаца, скренула према ријечи Ракитници, са задатком да са њене лијеве стране запосједне све газове на њој и спријечи пребацивање непријатеља према Бјелимићима. Одатле се, ради претицања четничке десне колоне, упутила преко Дубочана према Главатичеву. На челу 12. бригаде и даље се налазио њен 4. батаљон, за којим су на удаљености од једног километра ишли остали батаљони Бригаде, спремни да се у сваком тренутку развију у борбу. Четници су, међутим, настојали да се што прије удаље правцима којима су се повлачили, па је 12. бригада успостављала ватрени контакт само за заштитницима које су давале само најнужнији отпор. Може се рећи да је, у ствари, требало стално тражити и хватати контакт са непријатељем. У међувремену, већ деморалисани и пометени четници претрпели су у току тродневних борби (10-12. маја) у долини ријеке Неретве и њене притоке Љуте тешке губитке. Недостајала им је и муниција, па је све то довело до раздвајања њихове групације. Кад је чело колоне избило на друм Трново-Калиновић-Улог, од Драже Михаиловића се код Доброг Поља и Калиновића одвојио Драгослав Рачић, командант Церско-мајевичке групе четничких корпуса, и са око 1.500 преосталих четника кренуо да се пробије према источној Босни. Дража Михаиловић је са око 3.500 четника и Штабом Врховне команде у ноћи 11/12. маја заузео Обаљ и одатле продужио преко планине Лелије на Зеленгору, с намјером да негдје јужно од Фоче пређе Дрину. Само неколико сати касније, 12. маја, на друм Обаљ-Улог избила је и 12. бригада. На друму, као и свуда уз пут, видјели су се свјежи трагови четничког пробијања: »Расути лешевина на све стране. Разбацана опрема и оружје. Хрпе празних чаура«, описује Миро Батинић.³³⁷⁾

Батаљони 12. бригаде кретали су се усиљеним маршем према Врбници и Јелачу.³³⁸⁾ Тог пута у претходници колоне био је 1. батаљон, крећући се правцем Клиња-Вита бара - жандармеријска касарна Зеленгора-Врбница. На растојању од једног километра иза 1. батаљона кретала се главнива 12. бригаде - 2, 4. и 3. батаљон који је био у заштитници. Лијево од 12. бригаде, такође према Врбници, кретала се 3. бригада народне одбране. Те двије бригаде имале су главни задатак да затворе обруч с југа. С обзиром на главни задатак 12. бригаде, њени дијелови нису долазили у фронтални сукоб са челом четничке групације, али су зато често били у ситуацији да воде борбу и са заштитницама и са групама четника, којих је бивало све више и које су, најчешће свака за себе, настојале да се извуку из обруча који се приближавањем Зеленгори и Сутјесци све више стезао. Било је случајева да су се такве групе последи првих испаљених метака предавале. На правцу свог кретања 12. бригада

³³⁷⁾ Миро Батинић, *Партизански одред Миро Попара - 4. батаљон 12. херцеговачке бригаде*, монографија у рукопису.

³³⁸⁾ Архив VII, рег. бр. 30-9, к. 1151; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 12. маја 1945. штабовима потчињених јединица.

наилазила је на многе доказе дар-мара који је владао међу четницима. Код Орловског језера на Зеленгори 12. бригада је наишла на разбацане сандуке са архивом и одликовањима, међу којима је највише било медаља Милош Обилић и Карађорђевих звијезда. Било је, међутим, и случајева, обично кад се радило о већој групи четника, да су енергично улазили у борбу. У таквој једној борби са дијеловима 4. батаљона, приликом претреса терена код Јелеча, четници су заробили три борца 4. батаљона. Жарка Марића из Мостара и Пашу Дурића из околине Дервенте одмах су заклали, док је Божо Биберцић успио да побјегне.

Пошто је било потпуно јасно да Дража Михаиловић жели по сваку цијену да се преко Дрине пребаци у Србију, Штаб 3. корпуса ЈА наредио је да се 37. дивизија распореди дуж обале ријеке Сутјеске до њеног ушћа у Дрину, па одатле уз Дрину све до Вишеграда. Санџачка бригада народне одбране појачала је линију од ушћа Сутјеске до Устиколине, уз истовремену контролу комуникације Фоча-Чајниче, а 22. српска бригада постављена је на Дрину сјеверно од Вишеграда. Ради спријечавања евентуалног пробијања четника према Црној Гори, 10. црногорска бригада постављена је једним дијелом на линију Борач-Врба-Чемерно-Изгори, а једним дијелом на линију Тјентиште-Попов Мост-Ћурево, док је Црногорска бригада народне одбране запосјела положаје линијом Шћепан Поље-Стобна-Стобањско језеро, повезујући се ту са 3. херцеговачком бригадом народне одбране. Све те јединице запосјеле су наведене положаје 12. и 13. маја.³³⁹⁾ Три бригаде 38. дивизије пребачене су 12. маја у послеподневним сатима на сектор Миљевина-Љубина-Врбница-Замрштен и у вечерњим сатима ступиле у борбу на положајима Коце-Замрштенско брдо и ту опколили и уништили дио четничких снага. Остали четници разбијени су у двије групе, од којих се једна у ноћи 12/13. маја успјела пробити према селу Грандић, гдје је била потпуно уништена. Други дио, који је био бројно врло јак, пробио се испод Трескавца (к. 1803) и у зору 13. маја стигао до ријеке Сутјеске, гдје је ступио у тешку борбу са 3. бригадом 37. дивизије. Нашавши се на домаку Дрине, четници су у густим редовима и не водећи рачуна о губицима вршили јуриш за јуришем не би ли се пробали. У једном тренутку изгледало је да ће успјети, али су на вријеме пристигли дијелови 37. дивизије, који су одмах прешли у напад. Кад је потом и 3. бригада 37. дивизије кренула у јуриш, дошло је до потпуног разбијања четничког борбеног поретка и повлачења под заштитом ноћи у Зеленгору. Успјеху борбе велики допринос дала је авијација ратног ваздухопловства ЈА, која је митраљирањем и бомбардовањем током цијелог дана наносила непријатељу велике губитке и појачавала панику у његовим редовима. Тако је главнина снага 3. корпуса ЈА 13. маја спријечила четничку главнину да пређе Сутјеску и натјерала је поново у Зеленгору.

Други и 4. батаљон 12. бригаде, извршавајући задатак садејства са главнином снага 3. корпуса ЈА, упућени су 13. маја послје подне из Врбнице у Попов Мост на ријеци Сутјесци да ту спријече прелазак четника преко моста на десну обалу Сутјеске, али и да истовремено врше притисак на њихову заштитницу. И остали батаљони 12. бригаде, 1. и 3. такође су помјерени 14. маја послје подне из Врбнице на простор

³³⁹⁾ Младен Вукосављевић и Драго Карасијевић, *Педесет трећа НОУ средњобосанска дивизија*, Задругар, Сарајево, стр. 186-187.

Басарићи-Халуловина.³⁴⁰ На тај начин главнина преосталих четничких снага нашла се заокружена на доста суженом простору између ријеке Сутјеске (Попов Мост), Замрштена, Врбнице, Љубине и Трбушћа на Дрини, простору који се све више сужавао. Мишоловка је тиме била затворена и агонија непријатеља је отпочела. О томе је у дневнику Александра Милошевића, команданта четничког 2. шумадијског корпуса, забиљежено:

»Сунце беше високо одскочило. Са правца ушћа Сутјеске у Дрину разлеже се ураганска пуцњава. То беху нападнути пуковник Кесеровић и његов командант, потпуковник Јовичић. Они беху у току ноћи са својим деловима продрли до Дрине. Борба и код нас поче да ојачава. Делови упућени за обезбеђење добише ватру са теренских одсека које су имали да поседну. Њихова упорност да изврше добијено наређење и комунистичка да нам задају последњи ударац, претвори се у страховити сукоб коме се није знао фронт, сукоб који се ширио постепено, на једном узаном простору али у борби, у мешавини. Свемир обузе збрка пуцњева свих могућих аутоматских оруђа, топова, бацача, авионских митраљеза и бомби бацаних из авиона. Збрка пуцњева који су долазили са свих страна. Ојачан ехо кроз шумске пределе и планинске провалије претварао се у нешто тако сложено, чему се није могло дати обележје. С часа на час, изгледало је да се земља тресе и пропада пред титанском снагом унутрашњих сила . . . . А онда би се то снажно, губећи се негде у даљини, цепало у урлике ужаса, налик на нешто што кида месо, ломи кости и изазива људско јечање у самртничком ропцу најтежих мука. А мешавина људи се збијала и ширила у тој пуцњави. Прикупљање се није могло извршити нити скупно организовати прелаз Дрине. Цела маса у овом тренутку поче окретати ка северу и напуштати правац ка Дрини. Чинила је то не по наређењу, већ по нагону линијом мањег отпора. И ми . . . . са нешто људства, потиснути са ћувика где сам освануо, кретали смо се под борбом, трпећи ватру са свих страна, правцем куд Чича (Дража Михаиловић - прим. аутора) беше отишао. Изнемогли, последњом снагом и помажући један другом, често вукући се потрбушке преко оштрог стења, једва успесмо међу последњима да се дочепамо шуме на једној коси и напустимо голет. Ближило се подне и борба је малаксавала. Учинисмо неколико корака дубље у шуму и наиђисмо на Чичу . . . . Застадосмо у његовој непосредној близини. Он нам приђе и нареди: 'По тројкама, петоркама, десетинама, како се може и снагом свог личног залагања и умења, продужите сваки на своју надлежну територију. Наставите борбу. Ја ћу бити са вама.'³⁴¹⁾

Организовани отпор непријатеља престао је 15. маја 1945. без обзира што су се борбе са разбијеним групама четника у Зеленгори водиле још два дана. Дража Михаиловић је са остатком чланова Штаба Врховне команде и око 50 четника успио да извуче главу. Судбину Драже Михаи-

³⁴⁰) Архив VII, ге§. Њг. 31-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 13. маја 1945. штабовима потчињених јединица за спријечавање пролаза четничких јединица преко ријеке Сутјеске и Дрине.

³⁴¹) Никола Миловановић, *Контрреволуционарни покрет Драже Михаиловића*, Рад, Београд, 1984. стр. 359.

ловића доживио је и Радоелав Раичић, који се 12. маја са око 1.500 четника одвојио од главнине четничке групације и успио да пробије на сјевер, да би на крају његова група била разбијена и уништена на простору Жепа - Хан Пијесак - Соколовић. И Рачић је тог пута успио да се спаси, али за кратко.

Извјештавајући 17. маја Генералштаб ЈА о борбама са групацијом четника Драже Михаиловића у Босни и Херцеговини, командант 3. корпуса ЈА јавио је:

»Резултат борби од 29. априла до 18. маја:

Убијено-заробљено-уништено 9.235 четника, међу њима преко 300 виших и нижих официра. Убијени су генерал Миша (Мирослав) Трифуновић, Божић (*вјероватно поп Саво Божић, командант Требавско-посаивског четничког корпуса*), пуковник Гаћеша (*вјероватно Душан Гаћеша, начелник штаба четничке команде за Војводину*).

Плијен: 359 митраљеза, 33 баџача, 8 радио-станица, 355 коња и волова, стоке преко 600 грла и пушака преко 4.500. Већи број оружја аутоматског и пушака уништен је на попришту борбе по нашим јединицама, а и од самог непријатеља који је нарочито аутоматско оружје бацио у ријеку Љуту, Неретву, Дрину и Сутјеску.

Последњих дана предавали су се нашим јединицама како војници тако и нижи и виши официри.

Заробљена је и лична архива Драже Михаиловића.³⁴²

Тиме је свој дио задатка 12. херцеговачка бригада извршила часно и у потпуности. У скоро двије седмице борци и старјешине бригаде су скоро без логоровања на једном мјесту и у сталном покрету, потјери и борби, и дању и ноћу, ноћивајући најчешће у шуми, извршили све што је од њих тражено. Тих дана и они су, као и увијек раније, високо држали заставу народноослободилачке борбе и нове Југославије. Њене јединице су у борбама са појединим дијеловима четничких снага од ноћи између 2. и 3. маја, када је 2. батаљон напао групу четника на сектору Травник-Крешево, па до 15. маја нанијели четницима врло тешке губитке - 1.807 убијених и 9 заробљених уз плијен од 600 пушака, 50 пушкомитраљеза и митраљеза, 9 аутомата, 23 пиштоља, 12.000 метака и 3 радио-станице. У исто вријеме у 12. бригади ногинуло је 8 бораца, 24 су рањена, 3 заробљена и 12 нестало.³⁴³

Побједом је завршена једна од врло значајних операција Југословенске армије у којој је учествовала и 12. херцеговачка бригада. Рат је био завршен, али не и за 12. бригаду. Ради затварања праваца који су с југа изводили на комуникацију Фоча-Калиновић, чиме се жељело спријечити пребацивање преосталих група четника преко те комуникације, 12. бригада је са простора Закмура враћена на правац Борија-Пољице-Будањ.³⁴⁴ Већ у јутарњим сатима 15. маја сви њени батаљони, изузев 2. батаљона који је до новог наређења остао у Закмуру, кренули су лепезасто према Борији (4. батаљон), Пољицама (1. батаљон) и Будњу (3. батаљон). Кретање батаљона изведено је растреситим распоредом како би могао да се претресе што шири терен. Штаб Бригаде био је са 1.

³⁴² Зборник НОР-а, том IV, кн>. 34, док. 162; Извјештај штаба 3. корпуса ЈА од 17. маја 1945. Генералштабу ЈА о борбама против четника Драже Михаиловића у Босни и Херцеговини.

³⁴³ Архив VII, рег. бр. 9/99, к. 1151/11; Операцијски дневник 12. херцеговачке бригаде за период 1. - 23. мај 1945.

³⁴⁴ Архив VII, ге§. бр. 32-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 15. маја 1945. штабовима потчињених јединица.

батаљоном. Пошто је Штаб Бригаде обавјештен да су се »неке четничке групе успјеле да пребаце преко комуникације Калиновик-Фоча«, наредио је истог дана да се Бригада 16. маја помјери више на сјевер.³⁴⁵ Из Закмура је 2. батаљон пребачен у Удовичиће, са задатком претреса терена до Устиколине, лијево од њега 3. батаљон из Будња је преко Миљевине стигао у Мрежицу, а 1. батаљон из Пољица у Дабижевиће, са задатком претреса терена до Гласјенице (к. 1301). Једино је 4. батаљон и даље остао на простору Борије, проширивши своју зону претресања терена до ријеке Бистрице. Дан касније, 17. маја, 1,2. и 3. батаљон добили су заповијест да се са цијелокупним људством и коморама концентришу на простор Пољице-Столони, док је 4. батаљон своје дијелове прикупио у селу Борија.³⁴⁶ Бригада је потом 18. маја извршила покрет у Калиновик, одакле је 19. маја стигла на простор Невесиња и дјеломично Гацка, гдје је пребачена »ради спријечавања опстанка мањим групама четника на сектору Невесиња и сјеверне Херцеговине.«³⁴⁷ Она се тог пута распоредила на ширем простору Невесиња, са задатком сваком батаљону да уз најтјешњу сарадњу са органима народне власти организује контролу својих сектора. Из Калиновика је 1. батаљон стигао у Оцак, одакле је 20. маја упутио једну чету правцем Оцак-Радићи-Раст-Буклићи-Осредине-Милошев До, гдје се чета смјестила да би одатле у ноћи 20/21. маја једна њена десетина поставила засједу у Сабљачи, а друга у Заклопцима, али без резултата. У току 21. маја дијелови 1. батаљона претресали су и терен према Дугом Долу и Брчању. Други Батаљон се смјестио у Доњу Бијењу, 3. батаљон у Залом, с тим да покрива просторију Љесков Дуб-Шипачно-Слато-Градина, а 4. батаљон је из Југовића требало да покрије простор Кокорине, Руде Главице, Градине и Фојнице. Тражиле су се »поједине четничке групе«, како је стајало у заповијести Штаба Бригаде. Ноћу су обично блокирали оне дијелове терена којима се могло очекивати или се очекивало кретање четничких група. Обично одмах послједи свитања јединице Бригаде почињале су са претресом блокираних дијелова терена.³⁴⁸ У ствари, батаљони Бригаде практично су дјеловали само ноћу, што је изискивало посебан напор свих јединица Бригаде, које су се тек наредног дана могле одморити уколико су имале времена за то. И 21. мај је батаљонима Бригаде прошао, у крстарењу и прочешљавању терена које су покривали, с тим што су истог дана 3. и 4. батаљон тежиште дјеловања усмјерили на простор Гацка. У споразуму са среским народноослободилачким одбором Гацка, 3. и 4. батаљон су у ноћи 21/22. маја приступили блокирању и претресу тамошњег терена. Једним својим дијелом 3. батаљон је то обавио од Залома преко Црнче до Подграђа, продужујући правцем Шипачно-Мали Зазубак (к. 1410) - Леденица врело (к. 1485) - к. 1503, а другим дијелом од Подграђа на Шиљевицу (к.1499) и Магроп (к.1671). И 4. батаљон је, стигавши у село Надиниће, такође ноћу 21/22. маја приступио блокади и претресу терена од Нади-

³⁴⁵) Архив VII, рег. бр. 33-9, к. 1151/II; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 15. маја 1945. у 19 сати штабовима потчињених јединица.

³⁴⁶) Архив VII, рег. бр. 34-9, к. 1151/II; Наређење Штаба 12. херцеговачке бригаде од 17. маја 1945.

³⁴⁷) Архив VII, ге§. бр. 34-9, к. 1151/II; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 19. маја 1945. штабовима потчињених јединица.

³⁴⁸) Архив VII, рег. бр. 36-9, к. 1151/II; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 20. маја 1945. Штабу 1. батаљона.

нића преко Луковице и Ивице до Велике воде.³⁴⁹⁾ И 22. мај је био предвиђен за акцију чишћења, али до ње није дошло. Новом заповијешћу Штаба 12. бригаде, која је на основу заповијести команданта Босанско-херцеговачке дивизије народне одбране издата 21. маја у 20 сати, 1. и 2. батаљону је наређено да се у ноћи 21/22. маја прикупе како би 22. маја у јутарњим сатима били камионима пребачени из Невесиња у Мостар. Због удаљености, 3. и 4. батаљон су најприје окупљени у Кифином Селу (3. батаљон) и у Крековима (4. батаљон), да би и они 23. маја ујутру били камионима, такође из Невесиња, пребачени у Мостар. Радило се о извршењу наређења по којем је 12. херцеговачка бригада 29. дивизије требало да уђе у састав 3. херцеговачке бригаде Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране, ради јачања јединица народне одбране у Херцеговини. То обједињавање снага 12. херцеговачке бригаде са снагама 3. херцеговачке бригаде народне одбране свечано је обављено у селу Врапчићима код Мостара, 23. маја 1945. године. На тој свечаности говорио је Џемал Муминагић, политички комесар 3. херцеговачке бригаде народне одбране.

Од свог покрета из Закмура 15. маја па до 22. маја 1945, односно у току те седмице, батаљони 12. бригаде су, без властитих губитака, у борби са одметничким четничким групама убили 107 а заробили 16 четника, заплијенивши при том нешто оружја - 40 пушака, 2 аутомата, 3 пиштоља и 1.000 метака.³⁵¹⁾

У операцијама које је 12. херцеговачка бригада водила од свог формирања 16. новембра 1943. па до 22. маја 1945. године, Бригада је непријатељу нанијела тешке губитке. На основу података које је Штаб 12. бригаде подносио сваког мјесеца Штабу 29. дивизије у својим мјесечним релацијама, Бригада је у тих 18 мјесеци свог борбеног дејства била 3.480 непријатељевих војника, подофицира и официра (од којих 1.869 њемачких и италијанских војника, легионара, усташа и домобрана и 1.611 четника), ранила 549 (од којих 481 њемачких војника, легионара, усташа и домобрана и 68 четника) и заробила 685 (од којих 467 њемачких војника, легионара, усташа и домобрана и 218 четника). У исто вријеме у 12. бригади је погинуло 227, а теже или лакше рањено 465 бораца и старјешина, док су 42 бораца нестала а тројица заробљена.³⁵²⁾

Операцијски дневник 12. бригаде херцеговачке 29. ударне дивизије закључен је 23. маја 1945. ријечима:

»Пошто је 23. маја 1945. године извршено формирање нове бригаде народне одбране и пошто је 12. херцеговачка ударна бригада престала да функционише, то се овај операцијски дневник закључује са данашњим даном«.³⁵³⁾

Одлуком Предсједништва АВНОЈ-а бр. 163, од 13. маја 1945. године, 12. херцеговачка НОУ бригада одликована је Орденом братства и јединства првог реда.

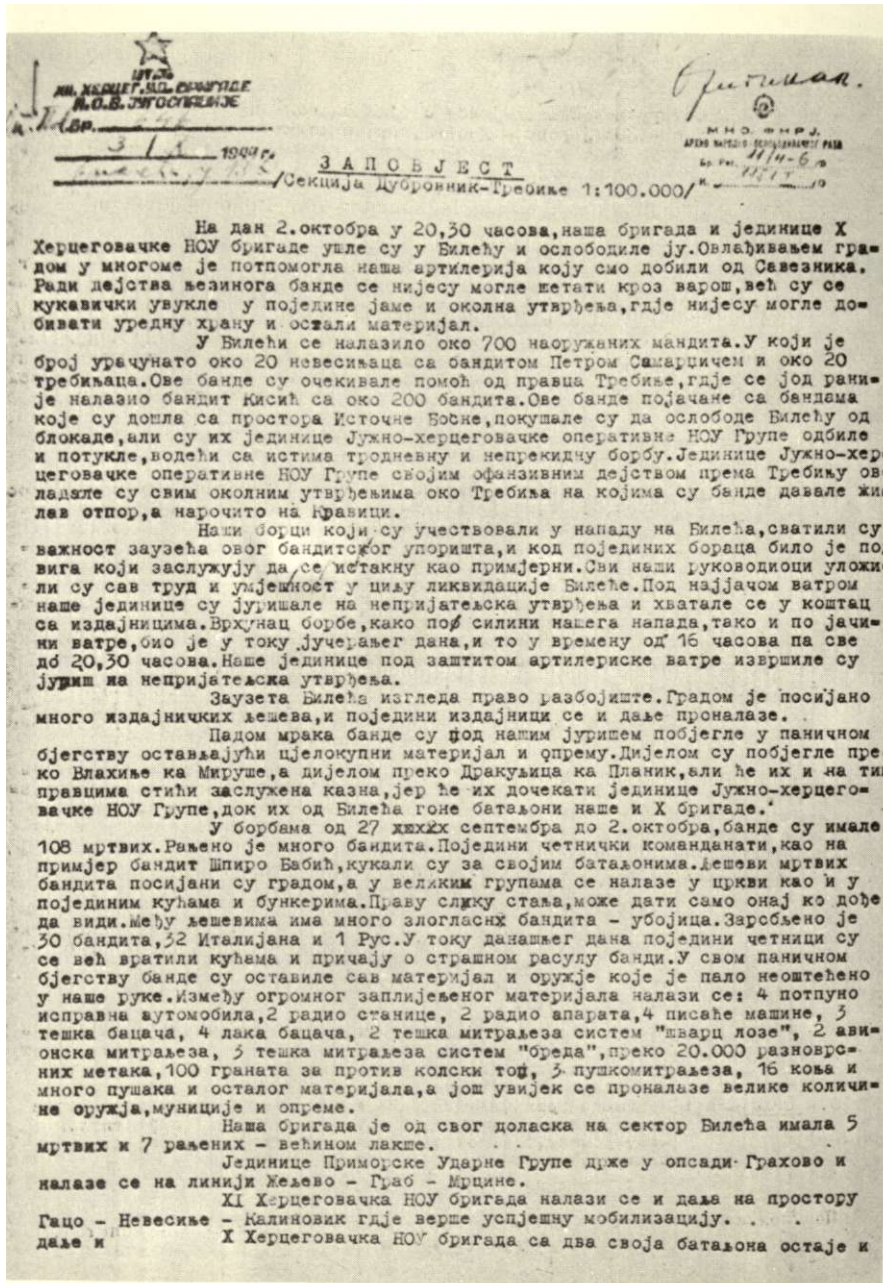
³⁴⁹⁾ Архив VII, рег. бр. 37-9, к. 1151/И; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 21. маја 1945. штабовима 3. и 4. батаљона.

³⁵⁰⁾ Архив VII, рег. бр. 38-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 21. маја 1945. у 20 сати штабовима потчињених јединица.

³⁵¹⁾ Архив VII, рег. бр. 9/90, к. 1151/11; Оперативни дневник 12. херцеговачке бригаде за период 1. - 23. мај 1945.

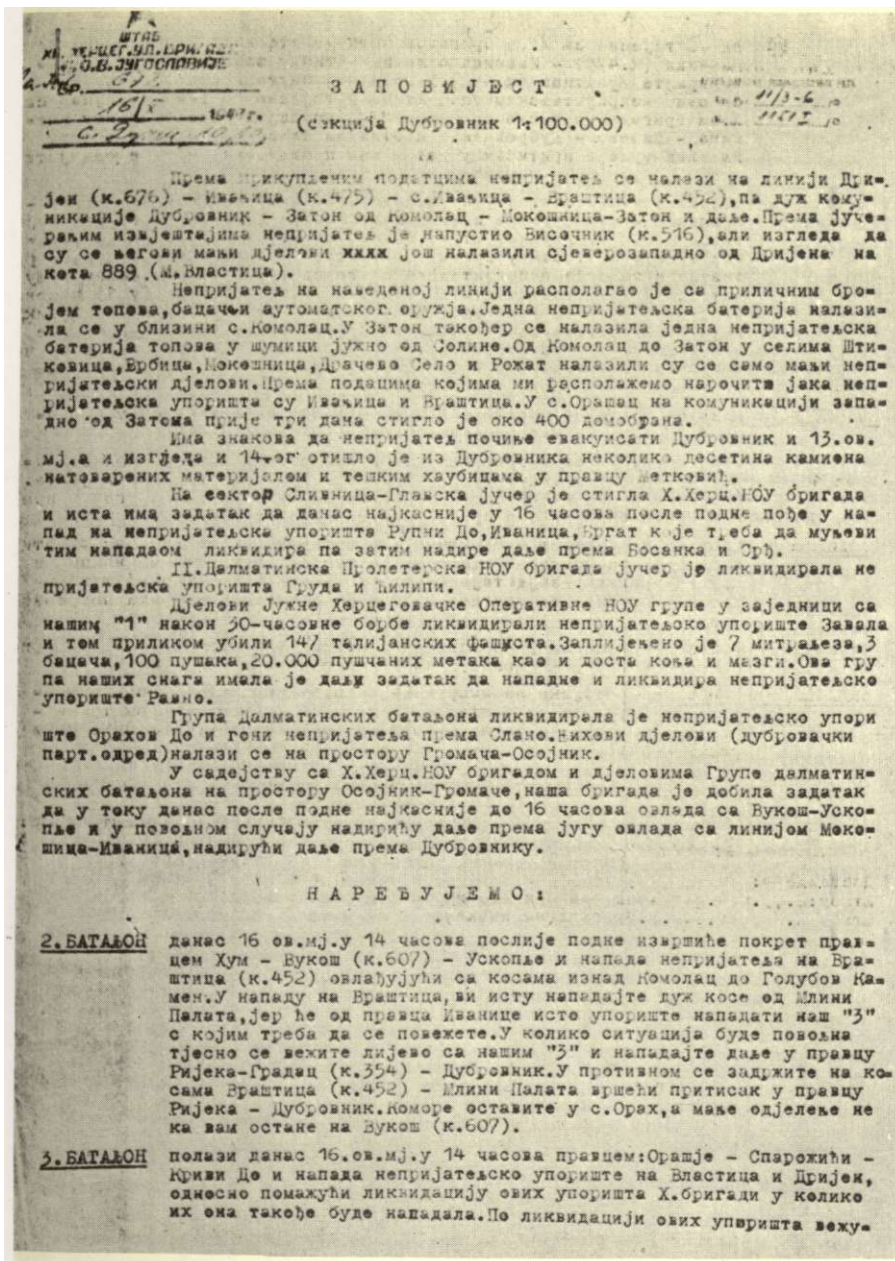
³⁵²⁾ Према мјесечним релацијама које је Штаб 12. херцеговачке бригаде подносио Штабу 29. дивизије у периоду од 16. новембра 1943. до 23. маја 1945. године. Све релације су сачуване и налазе се у Архиву VII у Београду.

³⁵³⁾ Сачуваи су сви операцијски дневници 12. херцеговачке бригаде, који су вођени по мјесецима, од 16. новембра 1943. до 23. маја 1945. године. Налазе се у Архиву VII у Београду.

Из извјештаја Штаба 12. херцеговачке бригаде о ослобођењу Билеће, 2. октобра 1944. године

Заповијест Штаба Бригаде од 16. октобра 1944. године за ослобођење Дубровника

Народно коло на улицама ослобођеног Дубровника, 18. октобра 1944. године

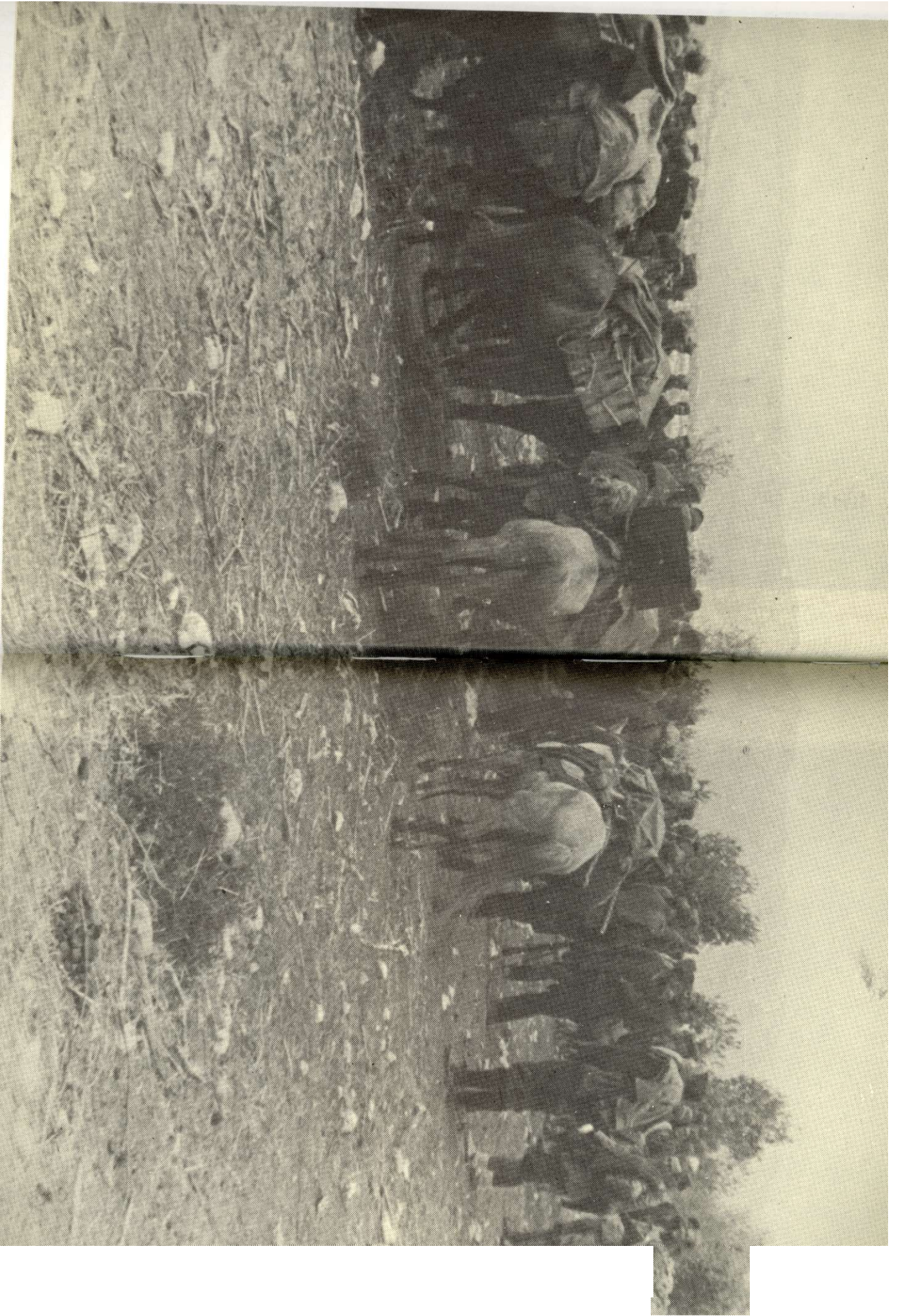

Борци 10. и 12. херцеговачке бригаде у ослобођеном Дубровнику

*Рањеници у болници 29. херцеговачке дивизије у Требињу, октобра
1944. године*

Ђоко Новосел, политички комесар Бригаде, Милишко Окиљевић, други командант Бригаде, Славко Стијачић Славо и Мирко Мастиловић у посјети бригадној болници након ослобођења Билеће

Обласни комитет КПЈ за Херцеговину у Требињу, децембра 1944. године. Стоје слијева: Владо Вујовић, Слободан Шакота, Олга Марасовић, Франц Новак и Слободан ЕрцегБрацо. Сједе слијева: Чедо Капор, Васо Мискин Црни, секретар, Ферид Ченгић Фићо и Радован Папић

Обласни комитет СКОЈ-а за Херцеговину у Требињу, децембра 1944. године. Слика: Драгутин Косовац Брацо, Бошко Кеџман, Брано Ковачевић, Слободан Ерцег Брацо, секретар, Осман Ђикић, Данило Билановић и Владо Ивковић

Борци Бригаде поновно ослобађају Чапљину у зору 3. фебруара 1945. године

Борци Бригадеу селу Јасенице пред Мостаром, почетак фебруара 1945. године

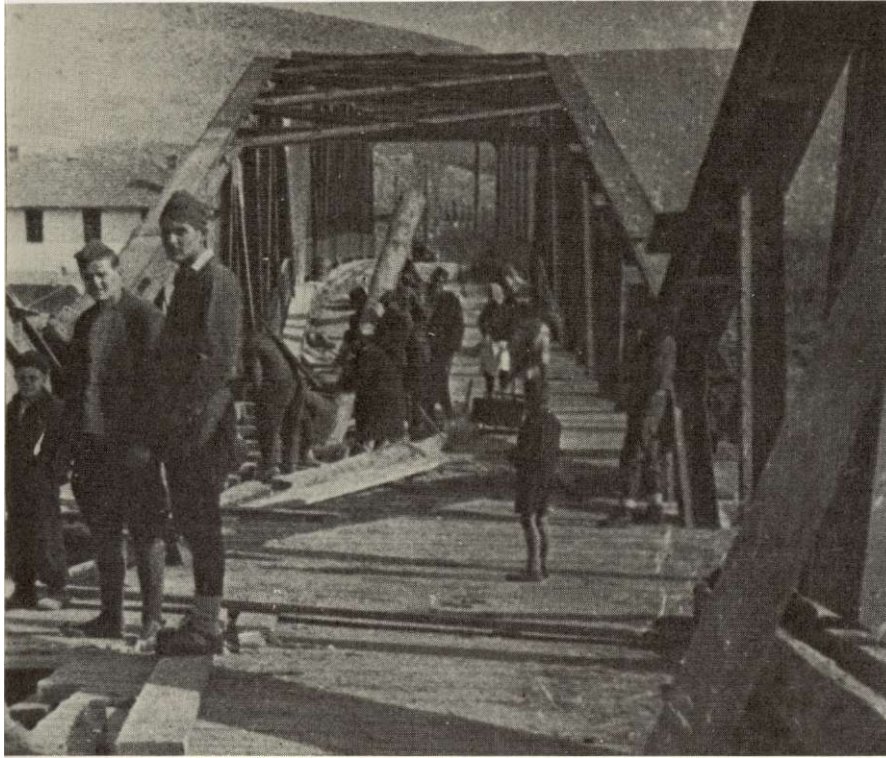

Послије окупаторско-усташког продора, 28. јануара 1945. године, порушено је неколико мостова преко Неретве. Порушени мост у Габели

Борци Бригаде на положајима пред Мостаром, почетак фебруара 1945. године

Радови на порушеном мосту у Чапљини првих дана фебруара 1945. године

НароднихеројЉубо Миљановић, трећи и посљедњи командант Бригаде

*Дефиле дијелова Бригаде кроз Мостар после ослобођења града,
14. фебруара 1945. године*